

ЩЕ РАЗ ПРО ПЕРЕДУМОВИ ТА ПРИЧИНИ ПОВСТАННЯ ІВАНА МАЗЕПИ 1708 р.*

Дискусії, що розгорнулися в українській та зарубіжній історіографії останнього десятиліття довкола антиросійського виступу української старшини на чолі з Іваном Мазепою, ілюструють показову тенденцію: питання «зради» гетьмана, особистих міркувань чи то будь-яких інших суб'єктивних мотивів його вчинку вже майже цілком винесені за дужки наукового диспуту й полишені на поталу політичній кон'юктурі. Усе це, однак, не знімає з порядку денного «вічно актуальних» питань, серед яких хіба не перше місце належить визначенню причин та передумов мазепинського виступу. Позиція авторів щодо мотивів виступу Мазепи та його однодумців і до нині ділить цех істориків на різні табори, в залежності від того, що саме вони вбачають у них як вирішальний чинник. Те, що сучасниками сприймалося як одне ціле (характерно, що в політичній риториці власне мазепинської доби і передумови, і безпосередні причини його виступу злиті воедино), сучасний сциентистський науковий канон вимагає розкласти на окремі складові.

З початку 80-х років ХХ ст. однією з найбільш продуктивних пояснювальних моделей позиції та вчинків української правлячої еліти Гетьманату став базований на дослідженнях її світогляду та політичної програми концепт про захист старшиною своїх станово-корпоративних, а в тодішніх реаліях суспільного життя і державних прав і привілеїв, яким загрожували централістські та абсолютистські тенденції Росії. Ця лінія пояснення, розвинута головним чином в працях О.Субтельного, ілюструвалася численними аналогіями та порівняннями з ранньомодерної історії «малих держав» Центрально-Східної Європи. Пізніше версія О.Субтельного значною мірою модифікувалася й уточнилася новітніми розробками з історії міжнародних відносин гетьманату, його еліти та її відносин з Кремлем. Так чи інакше, але автори всіх подальших версій зосереджувалися на визначенні власне передумов того, що призвело до антимосковського повстання 1708 р.: тих тривалих в часі глобальних проблем, незгод і суперечностей, котрі виникали поміж інтересами оновлюваної Петром I Російської держави та автономною Гетьманщиною.

Натомість «за кадром» цих досліджень постійно залишається питання, що спонукало до повстання, так би мовити, «меншого масштабу» – безпосередні причини, котрі штовхнули Мазепу та його оточення на пошук нового протектора,

* Публікацію підготовлено за фінансового сприяння Канадського Інституту українських студій

спочатку пасивну, а згодом активну протидію російській політиці в Україні. Безпосередні причини невдоволення російською політикою мазепинський табір сформулював буквально при початку самого повстання у «війні маніфестів» – це стало не стільки консолідуючим фактором повстанців, скільки чинником їхньої самоідентифікації, позиціонування. З-поміж достатньо риторичних, за формою викладу, причин переходу на бік Карла XII було названо й цілком конкретні, що далі перекочували у практично всі пізніші за часом звернення: бажання росіян викоринити козацтво та його основні політичні та соціальні права, виселити «малоросів» та ліквідувати козацьке військо, перетворивши його на драгунські полки. Перший подібного роду документ, який містив кредо мазепинців – лист Мазепи до стародубського полковника Івана Скоропадського від 30 жовтня 1708 р. з поясненнями причин переходу на бік шведів, – змальовує перспективу реформування козацької служби російською владою як не тільки цілком реальну річ, а й як таку, що неодмінно призведе до повної ліквідації козацтва й перетворення «вільного лицарства» на солдатів: «не тилко от зычливыхъ пріятелей міючи тайные перестороги, лечъ и сами тое явными доводами відячи и совершенно вдаючи, же насъ, Гетмана, Енералную Старшину, Полковников и увесь войска Запорожского начал, врожонными своими прелестми хотят к рукамъ прибрати и в тиранскую свою неволю запровадити, имя войска Запорожского зглядити, а козаков в драгонію и салдати перевернути»¹.

Універсал Івана Скоропадського від 16 грудня 1708 р., розісланий у відповідь «мазепинским прелестям», намагався у не менш переконливому тоні спростувати ці відомості, твердячи, що «явная его мазепина неправда, для покрытя безбожной изміны вымышленная, будто бы онъ міль отъ Двору Царского Пресвітлого Величества перестороги, же хотятъ его всю Старшину Енеральную и Полковниковъ въ руки прибрати и въ неволю запровадити, а Козаковъ въ драгуны и салдаты устроити, народъ зась посполитый поработити, албо за Волгу загнати, а нашъ край Великоросійскими людьми осадити»². Абсурдність цих чуток, згідно з думкою Скоропадського й старшин-лоялістів, є очевидною сама по собі, до того ж російський цар, як православний монарх, не може знехтувати вірною й добропорядною службою своїх підданих, чия відданість була засвідчена не тільки йому, а й його предкам. «А для чегожъ – продовжує універсал – бы такой невинный гнівъ на насъ завзяти и права наши ламати, а особливе выдаючи тое, же нашъ народъ Малоросійській до драгунской и солдацкой службы не способный, окромъ своего обыклого порядку козацкого, и для чегожъ такого прикладу не показано, не тылко надъ нашимъ народомъ, але и надъ слободскими въ Великоросійскихъ городахъ живучими козаками, где непременно оные удержуются при старожитнихъ своихъ обыкlostяхъ и отправуютъ козацкую, а не драгунскую службу»³. Аби надати більшої вірогідності своїм аргументам, Скоропадський навіть наводить докази причетності самого Мазепи до проектування реформи під час Жовківської наради, демонструючи тим самим неправдивість слів гетьмана–«зрадника», який «для приватной треклятой своей чести умышленной, хотячи отчизну нашу въ такой лябиринтъ и спустошене привести»⁴.

Сюжети довкола «учинения казакам регулярства» привертали увагу авторів перших узагальнюючих праць з історії України. Автор «Краткого описания о козацком малороссийском народе» безпосередньо пов'язував «мазепинское злоумышление» з бажанням Петра I навчити українських козаків регулярній службі, чому гетьман чинив активний опір⁵. Пізніше цю версію підхопив Дмитро Бантиш-Каменський, «История Малой России» якого категорично відносила чутки щодо запровадження «регулярства» на рахунок «ложных слухов», що їх зловісні гетьманські підручні поширювали в народі⁶. Дещо критичніше, але з незмінним наголосом на мазепиній підступності, коментував конфлікт російського уряду з українською старшиною Микола Маркевич. Аналізуючи причини «зради» гетьмана, він ставив на перше місце легенду, згідно з якою на одному з бенкетів Петро I заявив, що хоче перетворити козаків на солдатів і у відповідь на заперечення Мазепи схопив його за вуса, промовляючи: «Нет! Пора уже мне за вас приняться!». Утім, на його погляд, цей сюжет, неодноразово переказуваний оповідними джерелами й історичними дослідженнями, навряд чи мав місце. Посилаючись на твори сучасника тих подій Феофана Прокоповича, Маркевич ставив під сумнів ініціювання реформи російською стороною, більше того – за свідченням Нордберга, Мазепа сам пропонував залучити козаків до регулярної служби, на що цар відповів відмовою. Не вдаючись у глибше розв'язання проблеми, Маркевич розцінив політику гетьмана як спробу налаштувати «народ против народа», що цілком логічно вписувалося в образ злостивого гетьмана-«зрадника».

Уперше від такої трактовки відмовився М. Костомаров, показавши обставини виникнення цих чуток і той реальний ґрунт, на якому вони ширилися. Опрацьовуючи документи Колегії іноземних справ та Імператорського кабінету, вчений натрапив на цілу низку різного роду згадок про наміри царя запровадити серед козаків «регулярство», які передували подіям повстання 1708–1709 рр. Якщо частина з них у вигляді натяків і окремих висловлювань самого гетьмана або прибічної старшини була відома історикам і раніше, то тепер до неї долучилися фрагменти листування Мазепи з канцлером Г. Головкиним з літа 1707 р., в яких ішлося про існування офіційного царського указу «об устройении козаков подобием слободским полков». Очевидно, Костомарову не вдалося повною мірою розшифрувати контекст цієї згадки, хоч він інтуїтивно відчув, що «Мазепе в это время, как видно, запахло чем-то очень плохим – возможностью потерять гетманство»⁷. Отже, ажіотаж, викликаний чутками про реформу, мав цілком реальне підґрунтя, підтверджене, хоч і не зовсім виразно, листуванням Мазепи з офіційними російськими урядовцями.

На жаль, спостереження Костомарова в подальшому не були розвинуті ані українською, ані російською історіографією і, не дійшовши остаточного висновку, так і лишилися на рівні коментарів до історичних реалій⁸. Як не дивно, але й історична наука в діаспорі, абстрагована від радянських ідеологічних штампів, не аналізувала версії Костомарова, продовжуючи й донині буквально тлумачити чутки про реформу як цілком реальні наміри Петра I обернути козаків у солдати⁹.

Найраніші згадки щодо спроб царського уряду реформувати козацьке військо вперше фіксуються дуже пізнім джерелом – листом гетьмана Пилипа Орлика до митрополита Рязанського Стефана (Яворського) від 12 липня 1721 р. – й, отже, не є прямими. Змальовуючи картину визрівання невдоволення російською політикою під час Північної війни, Орлик згадував про лист стародубського полковника Івана Чарниша, надісланий Мазепі з-під Гродна восени 1705 р., де на зимівці перебували Київський і Прилуцький полки. Переглядаючи цю кореспонденцію, тодішній генеральний писар, знайшов «в писме /.../ заключенную копію указу царского величества, которымъ будто определено было тые два полки городовые Киевскій и Прилуцкій, подъ комендою Димитріа Горленка бывшіе, посылать в Прусы, ради наученія и устроенія ихъ въ регулярные драгунскіе полки»¹⁰. Пізніше, по приїзді до гетьманської ставки, цю інформацію підтвердив «при инныхъ реляціяхъ» і сам прилуцький полковник Д. Горленко, «опасаяся, чтобы его съ полками теми въ Прусы не послано и въ драгуны не устроено, чимъ бы онъ подвигнулъ на ненависть и вражду противъ себе целое войско, что отъ его початокъ того регулярного строю учинялся, притворилъ себе якуюсь болезнь и подъ покривкою оной упросилъ себе у генерала Рена отпускъ»¹¹.

Далі, під 1706 р., Орлик згадував про якісь загрозливі наміри росіян з приводу листів княгині Дольської, після прочитання яких Мазепа сказав: «знаю я самъ барзо добре, что они и о васъ думаютъ и о мне: хотятъ меня уcontentовать княженіемъ римскаго государства, а гетманство взять, старшину всю выбрать, города подъ свою область отобрать и воеводъ или губернаторовъ въ нихъ постановить; а когда бы спротивилися, за Волгу перегнуть и своими людьми Украину осадить»¹².

Однозначно визначити джерельну цінність цих повідомлень важко. З одного боку, Орлик входив до небагатьох гетьманських «конфідентів», з якими Мазепа ділився найпотаємнішими міркуваннями, а отже, й різного роду секретною інформацією. Безумовний доступ до останньої він, як випливає з того ж листа, мав і як генеральний писар, і часто навіть як особистий секретар гетьмана. З іншого боку, лист до Яворського написаний через 15 років після подій, що не могло не відбитися на ненавмисному перетлумаченні деталей і фактів, їхньому викладенні у довільній послідовності, словом, фіксації в манері, властивій не суворому канону офіційного документа, а швидше мемуарного жанру. Не слід забувати й про загальний тон листа, його спрямованість. Пишучи до Яворського, Орлик через компроміс і примирення з Петром шукав можливостей повернутися в Україну, що пояснює передусім той набір фактів, які фігурують у листі. У своїй сукупності вони мусять розкрити причини не стільки мазепинського виступу, в якому Орлик відводить собі досить пасивну роль, скільки причини загального невдоволення «малоросійським» народом російською політикою: знущання російських офіцерів над козаками, використання їх на роботах, що не личать лицарському стану, презирливе ставлення до старшин тощо.

Перелічення подібного роду випадків передає атмосферу невпевненості й страху, яка наростала в настроях і керувала поведінкою власне самого Мазепи

та його оточення. Так, після «дискурсу» з кн. Меншиковим під час банкету в Києві влітку 1706 р., коли підпийлий царський фаворит привселюдно радив гетьманові розправитися з непокірними старшинами «преразили тые слова страхомъ сердце слышавшихъ и частое было роптаніе и переговоры между полковниками ...»¹³.

Хронологічно наступна, вже пряма вказівка на наміри Петра I щодо реформування всього козацького війська, датується в орликовому листі влітку 1707 р. «Прибывши Мазепа въ Киевъ и выпровадивши государя царевича въ путь свой къ Смоленску, возвратился самъ до Батурина, и тамъ нисколько дней переживши, восприялъ походъ паки къ Киеву, для доконченя фортецы Печерской, где получили указъ царского величества о устроении козаковъ, подобіемъ Слободскихъ полковъ, въ пятаки, который такъ устрашилъ и раздражилъ былъ всіхъ полковниковъ и старшину, что ціле отчаявшись своихъ волностей, ни о чомъ инномъ не говорили, токмо что тотъ выборъ пятаковъ, степень есть до устроения въ драгуны и солдаты, для чого много роптали и часто собиралися до обозного енералного Ломіковского, а наипаче повседневно до полковника Миргородского, у которого и о способахъ обороны своей совітовали, и пакта Гадяцкіе читали (курсив наш – О.С.)»¹⁴. Уперше ці події були прокоментовані у згаданій монографії М.Костомарова, якому, окрім листа Орлика, були відомі й інші документи. Передовсім ідеться про лист Петра I до Мазепи від 10 серпня 1707 р. з розпорядженням, «дабы вы по обнадеживательному слову к нам о кумпаниях, во всех Малороссийских палках конечно нынешне(й) осенью и зимою определение учинили и неотложно к будущей кумпании оным готовы были, ибо из нынешних некумпанейских ничего добра, разве худа есть, понеже не имеючи определенного жалованья, толко на грабеш и тот час домой уйдут»¹⁵. Про деталі цього «устроения» та якийсь спеціальний указ з цього приводу тут не йдеться. Цар згадував про реформу як про факт, що вже обговорювався з гетьманом («по обнадеживательному слову»), лише черговий раз спонукаючи його до реальних дій.

22 серпня Мазепа в своїй відповіді обіцяв «с всяким тщательным прилежанием ... старатися, дабы тот премошный вашего царского величества указ самым совершенством исполнен был»¹⁶, пишучи того ж дня канцлеру Г.Головкіну листа у зовсім іншій тональності. Після повідомлення про царський указ городових полковників гетьман зазначав, що, докладаючи всіх зусиль до його виконання, старшини «не отрицаются, токмо трудность в том усмотревают, что в указе его царского величества изображено, дабы тая компания чрез осень и зиму устроена конечно была и к будущей кампании выготована, а войско рейменту моего всю осень здесь на фортификации Печерской проживет», що зашкодить козацьким господарствам, утруднюючи підготовку до наступного походу. «Над то и в том узнают не меньшую трудность, что всякому з них полковнику надобно полк свой увесь в поле выпровадити, товариство, кони и оружье пересмотрети и разсудително войско перебрати, хто будет угоден, а хто негоден до компанийской службы... И разсуждают они, полковники, что лутче б было, когда бы весною повеленное устроивалось»¹⁷.

Фактично, цими двома звітками, які мають автентичне походження, й обмежуються всі прямі відомості щодо реформи козацького війська 1707 року. Їх аналіз та інтерпретація почасти унеможлиблюються через лапідарність самих повідомлень, а надто – відсутність у нашому розпорядженні тексту царського указу «об устроении кумпаний». Якщо в листуванні Петра I та російських урядовців цей документ не згадано ані до, ані після серпня 1707 р., то на його реальне існування вказує посилання на текст указу Мазепи, що знайомив з ним полковників¹⁸.

Відносно легше прокоментувати власне саму модель і сутність реформи, якій присвячено спеціальну публікацію автора¹⁹. Обставини вироблення її задуму тісно пов'язані з контекстом воєнно-політичної ситуації 1706–1707 рр. В очікуванні шведської інтервенції Петро I скликав у грудні 1706 р. в м. Жовкві представницьку військову раду, яка розробила план майбутніх дій. Стратегія кампанії передбачала активний захист кордонів і територій, який базувався на використанні властивостей досить протяжного в географічному відношенні театру воєнних дій у поєднанні з ударами головних сил російської армії. Втягуючи противника в глиб своєї території, його поступово виснажували й, переходячи в слушний момент у контрнаступ, розбивали²⁰.

Усе це породжувало необхідність докорінної реорганізації управління як російськими військами в Україні, так і військовими ресурсами самої Гетьманщини. Царським указом від 29 січня 1707 р. Дмитру Голіцину велено «ведать (к) белгородскому розряду Киев и все замки в черкасских городех, в которых русские люди, и для того из Белгорода надлежит быть вам в Киев, к будущему лету приготовление учинить, и к нам писать, а имянно во управлении артиллерии и магазинов»²¹. У березні того ж року голові Військового приказу Т.Стрешневу наказувалося «князь Дмитрия [Голіцина – О.С.] ... за честь города Киева писать Воеводою Киевским, а не Белгородским; а ведать и Белгород со всем разрядом ему же, и Киев с прочими замками Черкасскими возьми в разряд»²². За слушним спостереженням П.Мілюкова, в цій реформі, окрім переведення військової влади з Малоросійського приказу до Розрядного й, по суті, створення нового військового округу, «мы видим дальнейшую централизацию военного управления»²³. Унаслідок цього в руках київського воєводи зосереджувались основні функції управління не тільки продовольчими складами й магазинами, арсеналами й фортецями, а й мобілізаційними ресурсами Севського, Білгородського розрядів і військ, розташованих на території Гетьманщини. З точки зору тодішньої управлінської логіки та традицій, це було безпрецедентним кроком, адже Гетьманщина фактично вперше виводилася з-під прямого управління своєї «профільної» установи (Малоросійського приказу), з якої вона контролювалася протягом усього попереднього періоду.

«Устроение регулярства», плановане реформою, передбачало «перебор» найкраще підготованих і озброєних реєстрових козаків, котрі могли б служити у гетьманському війську на постійній основі. Це давало можливість відокремити справді боєздатну частину козацького війська від незаможної й соціально

нестабільної «голоти», яка в умовах майнової диференціації козацького стану вже не могла справно нести військову повинність. Парадоксальність ситуації полягала в тому, що приблизно подібні наміри устроєвих реформ виношувалися ще напередодні другого Кримського походу 1688 року самим гетьманом Мазепою²⁴. Як свідчить статейний список посольства Ф.Шакловитого, Мазепа, аби якось призупинити розклад козацтва, котре продовжувало лишатися основою державного ладу й війська Гетьманщини, збирався поділити реєстр на дві частини, з яких одна б складалася з більш заможних і досвідчених козаків («полки малороссийские городовые, домовые, старые полные»), здатних самостійно відбувати військову службу, а інша – лишалася б «по берегу» Дніпра, виконуючи допоміжні завдання й при необхідності роль резерву²⁵. Посилення реєстрового війська, яке могла принести така реформа, спільно з нарощуванням чисельності війська найманого, котре в кількох війнах проти Туреччини переконливо засвідчило свою боєздатність, допомогло б створити в Гетьманщині досить боєздатну армію. Можливо, Мазепа виступив з такою пропозицією й на Жовківській раді наприкінці 1706 р. В універсалі гетьмана Івана Скоропадського з грудня 1708 р., зокрема, згадано, що «по его жь (Мазепа – О.С.) доношеню, въ Жовкві, (вказано – О.С.) жебы по давному звичаю и постановленю учинити реєстровыхъ козаковъ, котрые бы въ войско ходили, и за тое зъ войскового скарбу плату брали, а иншіе которые бъ не были въ реєстрі, домовство управляли»²⁶.

Утім, після проведення організаційних реформ початку 1707 р., котрі звели над Україною новий російський адміністративний «дах», значно вищий від гетьманського, такого роду зміни навряд чи могли влаштувати Мазепу. Будь-які зміни в козацькому стані після заснування Української дивізії й фактичного зосередження адміністративного та оперативного управління в руках київського воеводи, навіть якщо вони не мали принципового, модернізаторського характеру, віщували для гетьмана лише втрату контролю над військом і перетворення його в подальшому на складову частину російської армії. Приклад Слобідської України, на який посилався в своєму листі Орлик, порівнюючи заснування там «кумпаний» з гетьманською Україною, був у свідомості старшини загрозливим симптомом, пересторогою.

Страх в очікуванні змін можна значною мірою пояснити ще й через статус тих об'єктів, навколо яких він виникав і поширювався. Ще в період свого визрівання з військово-служилої групи до масштабів стану наприкінці 16 – на початку 17 ст. козацтво відчувало хронічну загрозу своєму існуванню. Навіть після утвердження його частини на державній (реєстровій) службі в Речі Посполитій дамоклів меч ліквідації «вільного лицарства» з усіма його вольностями та привілеями лишався цілком реальним не тільки для старшинської верхівки, а й для рядового товариства. Своєрідним перетином, «вузлом напруги», цих фобій і побоювань було питання реєстру, котре гаряче дебатовалося впродовж усієї першої половини 17 ст., ставши перманентною причиною практично всіх антиурядових козацьких повстань. Уже перші генеральні ради повстанського війська під проводом Богдана Хмельницького,

зібрані наприкінці травня – на початку червня 1648 р. під Білою Церквою, зробили домагання збільшення реєстру одним з провідних соціальних гасел війни²⁷. Коронний уряд добре усвідомлював, що задоволення цієї вимоги лише на деякий час може призупинити повстання, в кінцевому результаті лише розпаливши апетити «черні». Власне, це й підтвердилося подальшими подіями: у перших козацьких вимогах фігурувала цифра у 12 000, тоді як уже на зустрічі з польськими комісарами в лютому 1649 р., котрі мали дозвіл уряду на 12 000 – 15 000, Хмельницький заявив, що «нашо їх (козаків – *О.С.*) так мало писати, коли їх може бути на сто тисяч; тільки їх буде, колько захочу»²⁸. Проводжаючи розгублених парламентарів, гетьман сумнівався в можливості замирення, «якщо козаки не погодяться на 20 000 чи 30 000 реєстрового війська»²⁹.

Складність і навіть небезпечність кількісного збільшення реєстру однак дуже швидко стала проблемою й для гетьманської влади. Ще на початку повстання Хмельницький не квапився з укладанням козацьких компутів, аби до них не потрапили залежні селяни Тишкевичів та Вишневецьких, з якими повстанське керівництво проводило переговори, сподіваючись на магнатську підтримку. Справжнім головним болем виявилось укладення першого в історії Гетьманщини повномасштабного реєстру – Зборівського. Фіксована кількість козаків у ньому – 40 000 осіб – означала неминуче викреслення, «виписування» решти понаднормових. Практично всі антигетьманські повстання, котрі спалахнули після листопадової Корсунської ради 1649 р., за своєю суттю були виступами покозачених, яким відмовили у внесенні їх до реєстру³⁰. Ще страшнішою загрозою для влади Хмельницького виявилася Білоцерківська угода 1651 р., котра визначила майже половинне скорочення кількості реєстрових. Навіть після Переяславської угоди з її максимальним розширенням козацького війська до 60 000 чоловік укладення нового «чистового» варіанту реєстру оминалося старшиною під усіма можливими приводами.

Як не дивно, але утвердження козацької держави, а разом і панівного місця в ній самого козацького стану не пододало в його середовищі комплексу «соціальної загроженості». Цього разу йшлося вже про ті страхи й фобії, котрі прямо конотують з описаними нами вище реаліями мазепинської доби. Смерть Богдана Хмельницького, котра стала першим прецедентом зміни політичної влади в гетьманаті, збіглася з планами Кремля щодо розширення московської військової присутності в Україні, збільшення прерогатив воєводської влади, встановлення жорсткішого контролю над місцевими фінансами тощо³¹. Уже з жовтня 1657 р. до прикордонних воєвод стали доходити відомості про скликання в окремих полках «чорних рад», на яких оголошувався царський наказ про направлення в Україну військ князя О.Трубецького та воєвод, «которым быть в наших городех, и хочет царское величество у нас воли наши подломать и привести нас по своему изволенью, и хочет с нас подати всякие имать... с аранд, и с мельниц... и быть Войску Запорожскому только десетмя тысячам, а что затем черкас... будет, и тем черкасам быть в мещанех, а *будет не похотят, в драгунех, и в солдатех* (курсив наш – *О.С.*)»³². За кілька місяців

звістки про царський указ щодо майбутньої служби козаків під «московськими капітанами» вже жваво обговорювалися на стихійних радах по обидва боки Дніпра й стали, в кінцевому підсумку, рушійною силою антимосковської війни під проводом Івана Виговського.

Як бачимо, фобія ліквідації «славного лицарства» з'являлася в масовій свідомості і ставала гаслом у політичній боротьбі, військовому протистоянні в кризові моменти козацької державності. На початку XVIII ст. загроженість традиційного козацького війська була автоматично сприйнята правлячою елітою як загроженість усього політичного устрою України, як початок зміни всієї моделі влади, суспільних відносин, структур суспільного побуту взагалі.

Значною мірою гострота відчуття небезпеки цих змін, активний опір ним частини старшини й згодом напружене очікування простолюдом пояснюється надзвичайно тісним зв'язком військової організації суспільства з іншими його інститутами – устроєвою моделлю держави, її територіальною організацією, владною вертикаллю тощо. Очікування змін у цих сферах упродовж кількох років та ще й в умовах Північної війни саме по собі породжувало гнітючу атмосферу, що таїла в собі вибухонебезпечні елементи. Зауважимо, що коли сприймати реконструйовану Миколою Андрусяком хронологію стосунків польського короля Станіслава II Лещинського з Мазепою, які власне й виносили українсько-шведський таємний союз, одразу привертає увагу той факт, що їх пожвавлення припало якраз на час після обнародування царського указу про «устроение кумпаний», себто на осінь – зиму 1707 р.³³

Таким чином, саме спроби російського уряду провести реорганізацію козацького війська в 1707 р. стали остаточним поштовхом і однією з головних причин для пошуку гетьманом Мазепою та його однодумцями нового протектора. Реформування козацької служби загрожувало не тільки політичному впливу еліти Гетьманщини, а й вибухом невдоволення серед самих козаків. Швидше за все її відкладення спричинило невдоволення полковників і старшини, які Мазепа у цитованій вище відповіді Головінкіну обтічно пояснив неслухняністю моменту, організаційними труднощами тощо. Підтвердження цьому є і в листі до малоросійського поспільства гетьмана Івана Скоропадського від 16 грудня 1708 р., в якому йшлося, що «лечь гды Панове Полковники и Старшина о томъ почали просити, жебы тое отложено, теды присланъ знову инный Его Царского Пресвітлого Величества Указъ, жебы того, по общему прошенію нашему, занехано»³⁴. Очевидно, Петро I справді не наважився перевести свої плани в дійсність, керуючись чи то побоюваннями опору з боку козацької еліти й, можливо, самих козаків, чи то швидким наближенням шведської армії, котра могла б захопити гетьманське військо зненацька, під час комплектування виборних «кумпаний», послабивши таким чином оборону західного напрямку.

Від кінця 1707 р. ми не маємо жодної прямої чи опосередкованої згадки про долю реформи. Мовчанка джерел щодо неї, втім, протривала недовго. Відколи проекти нового впорядкування реестру зникають з офіційного листування, вони

постають у цілком новій іпостасі в розпал мазепинського повстання восени 1708 р. На кінець 1708 р. завдяки згадкам у «війні маніфестів» реформа козацтва набула мало не апокрифічного характеру, міцно закріпившись у риторичному арсеналі мазепинської партії як один з найбільш убивчих і переконливих доказів порушення «старожитних прав і вольностей» Москвою. Прикметно, що в цій ролі загроза впровадження «регулярства» продовжувала використовуватися і в подальшому, ставши яскравою компонентою ідеології мазепинців. Так, у листі до Скоропадського кошового отамана Юсіфа Кириленка від червня 1710 р. ворожість російських царів до Гетьманщини виявлялася передусім у тому, що «як городовыхъ козаков волочачи по Ифлянтах, по Казанях, по Полци и по Литве, едних умисне для уменшеня народу нашего запропастила, других до последнего знищеня припровадила», намагаючись насамкінець обернути козаків на солдатів³⁵. Широковідомі «Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького», укладені поміж старшинами-емігрантами й новообраним гетьманом Пилипом Орликом у Бендерах у квітні 1710 р. у вступній частині описували підступність російського уряду, котрий навзаєм справедливого відзначення вирішив «перетворити козаків на регулярну армію, підкорити своїй владі міста, відмінити права і вольности, знищити з коренем Військо Запорозьке»³⁶.

¹ Маркевич Н. История Малой России. – М., 1842. – Т. 4. – С. 218.

² Там само. – С. 250.

³ Там само.

⁴ Там само. – С. 251.

⁵ Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах, собранное из разных историй иностранных... чрез бунчукового товарища Петра Симоновского, 1765 года. – М., 1847. – С. 121.

⁶ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. – К., 1993. – С. 390.

⁷ Костомаров Н. Мазепа. – М., 1992. – С. 179.

⁸ Уманец Ф.М. Гетман Мазепа. Историческая монография. – СПб., 1897. – С. 212–213, 397.

⁹ Пор.: Борщак І. Мазепа. Людина й історичний діяч // Записки НТШ. – Львів, 1933. – Т. 152. – С. 26; Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. – К., 2001. – С. 139; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001. – С. 245–246; Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку 18 ст. – К., 1994. – С. 24.

¹⁰ Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського (1721 р.) // Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку 18 ст. – К., 1994. – С. 159.

¹¹ Там само. – С. 160.

¹² Там само. – С. 162.

¹³ Там само. – С. 164.

¹⁴ Там само. – С. 167.

¹⁵ Письма и бумаги императора Петра Великого (далі – ПИБ). – СПб., 1912. – Т. 6. – С. 44.

¹⁶ Там само. – С. 287.

¹⁷ Там само. – С. 288–289.

¹⁸ На актуальність віднайдення оригіналу указу й з'ясування його змісту вказував свого часу В.Горобець: Горобець В.М. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. – К., 1998. – С. 57–58. Цілеспрямована евристична робота з пошуку документа автора цих рядків у російських архівах наразі не дала жодних результатів. Прикметно, що реєстраційні матеріали Малоросійського приказу не містять інформації щодо висилки до гетьмана протягом весни – літа 1707 р. посланців чи кур'єрів з царськими розпорядженнями (Російський державний архів давніх актів. – Ф. 229. – Оп. 2. – Кн. 102–103), що може опосередковано вказувати на те, що відповідний указ про реформу був виданий в обхід Малоросійського приказу, безпосередньо з похідної царської канцелярії. Утім, навіть такий фундаментальний корпус петровських документів, як «Письма и бумаги Петра Великого», в рамках якого зібрано джерела з різних фондів та архівосховищ, не має цього документа й навіть опосередкованих згадок про нього.

¹⁹ Сокирко О. Козацьке військо під прицілом модернізації // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2003. – Вип. 2. – С. 101–116.

²⁰ Гербильский Г.Ю. Русско-польский союз и Жолковский стратегический план // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения: Сб. ст. – М., 1959. – С. 80–82.

²¹ Бумаги императора Петра I. – СПб., 1873. – С. 83.

²² Голиков И.И. Деяния Петра Великого, мудрого преобразователя России... – М., 1837. – Т.3. – С. 228.

²³ Милюков П. Государственное хозяйство России в первой четверти 18 столетия. – СПб., 1905. – С. 261; Щербина В. Два київські генерал-губернатори першої половини 18 в. // Записки історичної секції Всеукраїнської Академії наук. – К., 1925. – Т. 19. – С. 80.

²⁴ Докладніше про контекст цих заходів: Сокирко О. Гетьманщина під царським скіпетром (військове будівництво в Україні другої половини 17 – початку 18 ст.) // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – К., 2003. – С. 305–307.

²⁵ Востоков А. Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 г. // Киевская старина. – 1890. – № 5. – С. 214–215.

²⁶ Маркевич Н. Указ. соч. – С. 257.

²⁷ Документи Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. – К., 1961. – С. 38–39; Документы об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1965. – С. 72.

²⁸ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. – М., 1954. – Т. 2. – С. 119.

²⁹ Там само. – С. 121.

³⁰ Там само. – С. 264; Степанков В.С. Антифеодальна боротьба у роки Визвольної війни та її вплив на формування української державності (1648–1654 рр.). – Львів, 1991. – С.91.

³¹ Яковлів А. Московські проекти договірних пунктів з гетьманом Ів. Виговським // Записки НТШ. – Львів, 1933. – Т. 152. – С. 119–122.

³² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1863. – Т. 4. – С. 29.

³³ Андрусяк М. Зв'язки Мазепи з Станиславом Лещинським і Карлом XII // Записки НТШ. – Львів, 1933. – Т. 152. – С.42–45.

³⁴ Маркевич Н. Указ. соч. – С.257.

³⁵ Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису. – Ф. 8. – Спр. 1827. – Арк. 149 зв.

³⁶ Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною..... // Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. – К., 1993. – С. 26.